

The Manner of the Messenger of God's Encounter with Poetry; The Transition from Disapproved Pre-Islamic Poetry to Praiseworthy Islamic Poetry

Hadi Akbari Soulegān¹ (Corresponding Author), Asghar Mirzapour²

1. Level Four (Advanced Level) Graduate, Imam Reza (AS) Higher Seminary Education Institute, Iran.
akbarisoulegan@chmail.ir
2. Level Four (Advanced Level) Graduate, Imam Reza (AS) Higher Seminary Education Institute, Iran.
mirzapour1291@gmail.com

Abstract

Poetry, as one of the most prominent and effective socio-cultural elements, held a distinguished and central position in the pre-Islamic era (*Jāhiliyyah*) and played a decisive role in the dynamism, reflection of values, and shaping of public opinion. This artistic phenomenon and powerful medium, which before [the commencement of] the Prophet Muhammad's Prophetic mission was largely monopolized by the elite and tribes and reflected the specific values of the *Jāhili* period—including tribal prejudices, material boasts, purely lyrical descriptions, and, in some cases, satirical (*hijā'*) themes contrary to human dignity—was reconsidered and redefined with the emergence of Islam and the beginning of the Prophetic mission as a potent and influential tool for advancing humanity's sublime and spiritual goals. Hence, the Messenger of God (SAWA), throughout his prophetic mission, possessing a deep and strategic understanding of poetry's extensive influence and impact in Muslim society, consistently endeavored to employ this cultural instrument and the resulting social atmosphere most effectively and intelligently to

Cite this article: Akbari Soulegān, Hadi, Mirzapour, Asghar, M.M. (2025). The Manner of the Messenger of God's Encounter with Poetry; The Transition from Disapproved Pre-Islamic Poetry to Praiseworthy Islamic Poetry. *History of Islam*, 27(1), p. 123-154. <https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70785.2437>

Received: 2025/01/08

Revised: 2025/06/07

Accepted: 2025/07/02

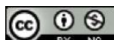
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

institutionalize the nascent Islamic culture, disseminate spirituality, ethically cultivate society, and, in sum, to advance the lofty religious objectives. From this perspective, a comprehensive, precise, and profound investigation into the place of poetry in the Prophetic era, and particularly an analysis of the measured and wise manner in which the Holy Prophet (SAWA) encountered the long-standing tradition of *Jāhili* poetry and its complex associated culture, is a subject that, due to its historical richness and profound socio-cultural implications, merits independent and in-depth research. Adopting a descriptive-analytical approach and relying on authentic historical and narrative sources, the present research elucidates two main axes: first, an analysis of the characteristics, functions, and elevated status of poetry in the *Jāhiliyyah*; and second, an analysis of the strategies and methods employed by the Messenger of God (SAWA) for the purposeful utilization of this important and institutionalized cultural component to advance the fundamental principles of Islamic culture, which paved the way for guiding Muslims toward sublime divine values. In this regard, the research examines primary historical, narrative, and literary sources related to the poetry of the Prophetic era and analyzes the Prophet's direct and indirect encounters with various poets and poems. The fundamental and key findings of this research confirm and indicate that the reformist, guiding, and entirely purposeful approach of the Messenger of God (SAWA) towards the phenomenon of poetry and poets facilitated and brought about fundamental and lasting transformations in the components, content, and orientations of *Jāhili* poetry. Consequently, this powerful artistic form, despite retaining some of its formal and literary features from the past, as well as the legacy of some reprehensible themes within it, gradually, under the influence of the Prophet's directives, evolved into an acceptable, constructive poetry that served to promote, elucidate, and establish authentic Islamic values during the era of the Messenger of God's mission.

This profound and historical transformation resulted from a series of wise measures and directions by the Prophet (SAWA), the most significant of which can be summarized in the following axes: positively orienting and encouraging poets to create artistic works aligned with Islamic norms and values; precisely elucidating the status of sublime, valuable, and committed poetry from an Islamic perspective and distinguishing between beneficial and harmful poetry; practically utilizing elevated and meaningful poetry to disseminate Islamic teachings, address doubts, and defend the Muslim community; and also confirming, strengthening, and elevating the social standing of poets committed to Islam, which itself served as a factor attracting other poetic talents toward Islam. However, in specific and limited cases, reports found in authentic historical and *Sīrah* sources indicate critical or negative stances adopted by the Prophet (SAWA) against

certain poems or particular poets. The causes and roots of these critical stances are to be found primarily in factors such as: the extremist, exaggerated, and harmful tendencies of some poets in their composition; the conscious efforts of certain poets to weaken the nascent Islamic society and its fundamental values through satire and defamation; and also the undesirable, immoral, and harmful content of some verses, which stood in clear contradiction to Islamic teachings.

Keywords: Messenger of God (SAWA), Pre-Islamic (*Jāhili*) Poetry, Praiseworthy Islamic Poetry, Values of the *Jāhili* Era, Islamic Values.

كيفية تعامل رسول الله ﷺ مع الشعر من الشعر الجاهلي المذموم إلى الشعر الإسلامي المحمود

هادى اكبرى سولگان^۱، اصغر ميرزاپور^۲

۱. حاصل على المستوى الرابع، مؤسسة الإمام الرضا للتعليم العالي الحوزوي (الباحث المسؤول) akbarisoulegan@chmail.ir

۲. حاصل على المستوى الرابع، مؤسسة الإمام الرضا للتعليم العالي الحوزوي mirzapour1291@gmail.com

الملخص

إنّ الشعر، بوصفه أحد أبرز العناصر الثقافية والاجتماعية وأكثرها تأثيراً، كان يحتلّ موقعا فريدا في فترة ما قبل الإسلام (العصر الجاهلي)، وكان يسهم إسهاما حاسما في حيوية المجتمع والتعبير عن القيم وتوجيه الرأي العام فيه. فقبل بعثة رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، كانت هذه الظاهرة الفنية والأداة الإعلامية القويّة بوجه عام حكراً على الطبقة العليا ورؤساء القبائل، وكانت تعكس القيم السائدة في العصر الجاهلي، بما في ذلك العصبية القبلية، والمفاخرات المادية، والأغراض الغزلية البحتة، وفي بعض الأحيان المضامين الهجائية أو المنافية للكرامة الإنسانية. وأمّا بعد بزوغ شمس الإسلام وبدء رسالة النبي الأكرم (صلى الله عليه وآله وسلم)، فتحوّل الشعر إلى أداة مؤثرة للغاية، لتحقيق الأهداف الإنسانية والروحية السامية. فانطلاقاً من فهمه العميق والإستراتيجي لمدى أثر الشعر الواسع ونفوذه في المجتمع الإسلامي، فسعى رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، طوال فترة رسالته، إلى الاستفادة من هذه الأداة الثقافية والفضاء الاجتماعي الناجم عنه، في ترسيخ

استناداً إلى هذه المقالة: اكبرى سولگان، هادى، ميرزاپور، اصغر (۱۴۰۴). كيفية تعامل رسول الله ﷺ مع الشعر من الشعر الجاهلي المذموم إلى الشعر الإسلامي المحمود. تاريخ الإسلام، ۲۷ (۱)، ص ۱۵۴ - ۱۲۳.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70785.2437>

https://hiq@bou.ac.ir

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

الثقافة الإسلامية الناشئة، ونشر القيم المعنوية، والتربية الأخلاقية للمجتمع، وتحقيق الأهداف الدينية الرفيعة بصورة واعية وهادفة. ومن ثم، فإنّ دراسة عميقة وشاملة لمكانة الشعر في العصر النبوي، وتحليل كيفية تعامل الرسول بحكمة وبصيرة مع الموروث الشعري الجاهلي القديم والثقافة المعقّدة الناجمة عنه، ما يعدّ موضوعاً يستحقّ دراسة مستقلة ومعقّدة؛ لما ينطوي عليه من ثراء تاريخي ودلالات ثقافية واجتماعية مهمة.

تحاول هذه الدراسة، بالاعتماد على المنهج الوصفي - التحليلي، مستندةً إلى المعطيات التاريخية والروائية المعتبرة، تسليط الضوء على محورين رئيسين: الأول، دراسة مواصفات الشعر الجاهلي ووظائفه ومكانته الرفيعة في المجتمع الجاهلي؛ والثاني، تحليل الإستراتيجيات والآليات التي لجأ إليها الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم)، في مسار توظيف هذا العنصر الثقافي الراسخ، بهدف تحقيق المبادئ الأساسية للثقافة الإسلامية، والتي وقّرت أرضية خصبة لتوجيه المسلمين نحو القيم الإلهية السامية. تماشياً مع ذلك، فتسعى الدراسة الراهنة إلى معالجة المصادر التاريخية والروائية والأدبية الأولية المرتبطة بالشعر في العصر النبوي، وتحليل مواقف الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم) المباشرة وغير المباشرة من الشعراء وأشعارهم المتنوعة.

تظهر النتائج أنّ النهج الإصلاحية والهادف الذي تبناه رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، تجاه الشعر والشعراء، أسهم في إحداث تحوّل جوهري ومستمرّ في مضامين الشعر الجاهلي وأتجاهاته ووظائفه، لدرجة أنّ هذا القلب الأدبي الفعّال، رغم احتفاظه ببعض خصائصه الفنية والأسلوبية السابقة وبقاء تراث من المضامين المذمومة فيه، تحوّل تدريجياً إلى شعر مقبول وبتّاء، وساهم في نشر القيم الإسلامية وتبيينها وترسيخها في عصر الرسالة.

لا شكّ، أنّ هذا التحول التاريخي العميق كان نتيجة مجموعة من الإجراءات والتوجيهات الحكيمة التي لجأ إليها الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم)، ومن أبرزها: توجيه الشعراء وتشجيعهم على إنتاج أعمال شعرية منسجمة مع المعايير والقيم الإسلامية، وإيضاح مكانة الأشعار الفاخرة والرفيعة المستوى والملتزمة من منظور الإسلام، والتمييز بين الشعر النافع والشعر الضارّ؛ والاستفادة العملية من الأشعار السامية والثريّة في نشر المعارف الإسلامية، والردّ على الشبهات، والذبّ عن بيضة المجتمع الإسلامي، وتقوية وتعزيز المكانة الاجتماعية للشعراء الملتزمين بالإسلام، الأمر الذي أسهم إسهاماً بارزاً في استقطاب مزيد من الطاقات الشعرية نحو الإسلام.

ومع ذلك، تشير بعض الروايات الواردة في المصادر التاريخية والسيرة المعتمدة، إلى مواقف نقدية أو سلبية، اتخذها الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم)، تجاه بعض الأشعار أو بعض الشعراء في حالات محددة. فتمتد جذور هذه المواقف النقدية إلى مجموعة من الأسباب، من أهمها: النزعة المفرطة والمبالغ فيها والضارة لدى بعض الشعراء في نظم الشعر، والجهود الواعية لبعض الشعراء لإضعاف المجتمع الإسلامي الناشئ وقيمه الأساسية، من خلال الهجاء والتشويه، واحتواء بعض الأشعار على المضامين السيئة وغير الأخلاقية والضارة التي تتعارض بوضوح مع التعاليم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، الشعر الجاهلي، الشعر الإسلامي
المحمود، قيم العصر الجاهلي، القيم الإسلامية

چگونگی رویارویی رسول خدا ﷺ با شعر؛ گذار از شعر نکوهیده جاهلی به شعر پسندیده اسلامی

هادی اکبری سولگان^۱، اصغر میرزاپور^۲

۱. دانش آموخته سطح چهار، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول) akbarisoulegan@chmail.ir
 ۲. دانش آموخته سطح چهار، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع)، قم، ایران mirzapour1291@gmail.com

چکیده

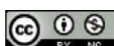
شعر که در عصر جاهلیت نقشی اساسی در مناسبات فرهنگی و اجتماعی جامعه جاهلی داشت، با ظهور اسلام به ابزاری برای پیشبرد اهداف متعالی الهی و در راه تعالی معنوی بشری قرار گرفت؛ از این رو شایسته است جایگاه شعر در عصر نبوی و نیز چگونگی رویارویی پیامبر با شعر جاهلی موضوع پژوهشی مستقل قرار گیرد. این پژوهش که با گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و پردازش آنها با روش متعارف تاریخی، به این یافته‌ها رسیده است که رویکرد اصلاح‌گرایانه رسول خدا به شعر موجب شد شعر جاهلی با وجود ویژگی‌های نکوهیده خود به شعری پسندیده تبدیل شود و در خدمت ارزش‌های اسلامی قرار گیرد. رویکرد اصلاحی پیامبر از طریق اقداماتی همچون تبیین جایگاه شعر نیکو، جهت‌دهی به شاعران برای سرودن شعر مورد پسند اسلام، بهره‌گیری از اشعار پسندیده و متعالی به منظور ترویج معارف اسلامی و نیز تأیید و تقویت جایگاه اجتماعی شاعران مسلمان صورت گرفت. چرایی چند موضع‌گیری پیامبر علیه شعر و شاعری را باید در گرایش افراطی به شعر و تضعیف مسلمانان و ارزش‌های اسلامی از سوی برخی شاعران و سروده‌های آنها جستجو کرد.

کلیدواژه‌ها: رسول خدا ﷺ، شعر جاهلی، شعر پسندیده اسلامی، ارزش‌های عصر جاهلی، ارزش‌های اسلامی.

استناد به این مقاله: اکبری سولگان، هادی، میرزاپور، اصغر (۱۴۰۴). چگونگی رویارویی رسول خدا ﷺ با شعر؛ گذار از شعر نکوهیده جاهلی به شعر پسندیده اسلامی. تاریخ اسلام، ۱(۱)، ۱۲۷-۱۳۳.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.70785.2437>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 ناشر: دانشگاه باقر العلوم
 © ۱۴۰۴ نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

«فرهنگ» و اصلاح و ارتقای آن یکی از ارکان اساسی در اندیشه و سیره عملی رسول خدا ﷺ در قبال جامعه به ویژه در دوران حساس گذار از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی به شمار می‌رود. این رویکرد برآمده از نگرش عمیق تربیتی و اصلاحی آن حضرت به پدیده‌های اجتماعی و متکی بر اصل بنیادین تربیت و تعالی معنوی انسان است. در میان مجموعه مسائل فرهنگی که پیامبر ﷺ با اهتمامی ویژه و با رویکردی اصلاح‌گرایانه و تربیتی به آنها نگریستند، «شعر جاهلی» از جایگاه و حساسیت خاصی برخوردار بود. جامعه جاهلی به شعر به مثابه یک ابزار ارتباطی و تأثیرگذار، توجهی فوق‌العاده مبذول می‌داشت و در تمامی شئون مناسبات فردی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود به گستردگی از ظرفیت‌های آن بهره می‌جست؛ از این رو شعر در بافت فرهنگی و ساختار مناسبات اجتماعی آن جامعه از جایگاهی ممتاز و نقشی اساسی و تعیین‌کننده برخوردار بود. با گسترش اسلام به ویژه پس از تأسیس حکومت اسلامی در مدینه توسط پیامبر ﷺ، تحولات بنیادینی در عرصه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی به وقوع پیوست؛ در این میان نقش‌آفرینی شعر در رویدادهای عصر نبوی نیز ابعاد و کارکردهای جدیدی یافت. شعر که رویکرد آن غالباً در خدمت ارزش‌های مادی، قبیله‌ای و گاه نکوهیده جاهلی قرار داشت، در عصر نبوی صبغه‌ای ارزشی به خود گرفت و به ابزاری کارآمد برای پیشبرد اهداف متعالی الهی و در مسیر تکامل و تعالی معنوی بشر، مورد اهتمام و توجه ویژه قرار گرفت. بدین ترتیب بررسی دقیق جایگاه شعر در عصر نبوی و چگونگی مواجهه راهبردی رسول خدا ﷺ با آن موضوعی است که ضرورت تحقیق پیرامون آن، هدف اصلی این پژوهش را شکل می‌دهد.^۱

۱. مقالاتی چون: داریوش زرگری، «جایگاه شعر در اسلام»؛ فرزاد قائمی، «جایگاه شعر و شاعری در قرآن کریم»؛ محمد جواد سلمانی، «بررسی اعتبار شعر جاهلی به عنوان مصدر استشهاد در نحو عربی»؛ سید محمد باقر حسینی، «سبب تنزیه پیامبر از شعر (جایگاه شعر نزد پیامبر)».

پیشینه

درباره شعر و جایگاه آن تألیفات متعدد و ارزشمندی نظیر نشأ الشعر الجاهلی و تطوره اثر ناصرالدین اسد، تاریخ الشعر العربی نگاشته نجیب بهیتی و المنهج الاسطوری فی تفسیر شعر الجاهلی و شرع و شعراثر یوهانس دیروین^۱ با ترجمه مهیار علوی انتشار یافته است؛ با این وجود، این آثار بیشتر به تبیین ویژگی‌ها و تطورات شعر جاهلی پرداخته‌اند و آنچنان‌که باید به تحلیل جایگاه و کاربست شعر در متن دوران رسالت و عصر نبوی ورود نکرده‌اند. مقالات فارسی موجود نیز یا به بررسی جایگاه شعر در جامعه و فرهنگ عصر جاهلی محدود شده‌اند یا به مبانی نظری این موضوع و دیدگاه کلی پیامبر ﷺ به نفس شعر پرداخته‌اند؛ اما تحلیل جامع و مستوفایی از جایگاه عملی شعر در عصر نبوی و نقش آن در تبیین و تحلیل سیره نبوی ارائه نداده‌اند. البته در برخی سایت‌های خبری و فرهنگی نیز گذرا و موردی به برخی روایات مشهور از روایات رسول خدا ﷺ درباره شعر اشاره شده است.^۲

جایگاه شعر در عصر جاهلیت

شعر عرب از منظر ساختار و صورت، از قالب‌هایی بسیار فاخر و ادیبانه برخوردار بود. گستردگی و غنای واژگان زبان عربی همراه با استعداد ذاتی و کم‌نظیر آن در بهره‌گیری از انواع صنایع ادبی به‌ویژه تشبیهات و استعارات، مؤید پختگی و توانمندی این زبان است و این امر به نوبه خود از منظر صوری، فرهنگ عربی را در سطحی بسیار ادیبانه و قابل توجه مطرح می‌کند.^۳ درباره درون‌مایه و محتوای اشعار جاهلی نیز می‌توان اذعان داشت که شاعر جاهلی جز در مواردی چون وصف مظاهر طبیعت بیابانی نظیر شتر، گزارش سفر به

۱. Johannes Thomas Pieter (Hans) de Bruijn.

۲. برای نمونه بنگرید به: <https://www.porseman.com> (مدخلی روایت مذمت شعر).

۳. جعفریان، سیره رسول خدا ﷺ، ۱۳۸۳، ص ۲۱۶.

سرزمین‌های دوردست، توصیف احساسی معشوق و یار، تفاخر به افتخارات و شرافت‌های موهوم قبیله‌ای و هجو و نکوهش دشمنان قبیله، مضامین چندان متنوعی برای سرودن در اختیار نداشت؛ زیرا شرایط سخت زندگی محیطی در تاریخ فرهنگی عربستان، مجال چندانی برای تأمل در موضوعات عمیق‌تر و متنوع‌تر به او نمی‌داد.^۱

اشعار بازمانده از دوران جاهلی رامی‌توان در مجموعه‌های مدونی یافت که البته هیچ‌یک در خود دوران جاهلیت تدوین و گردآوری نشده است، بلکه محصول کوشش‌های عالمان و ادیبان در دوره‌های متأخر اسلامی است که به سامان‌دهی این میراث همت گماشته‌اند.^۲ از برجسته‌ترین این مجموعه‌های شعری می‌توان به مفضلیات از مفضل بن محمد ضبی (م حدود ۱۷۰ ق)، حماسه از ابوتمام حبیب بن اوس طائی (م ۲۳۱ ق)، حماسه از ولید بن عبید بحتری (م ۲۸۴ ق)، الاغانی تألیف ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ق)، جمهرة اشعار العرب از محمد بن ابی الخطاب قرشی (م ۱۷۰ ق) و مجمع الامثال اثر احمد بن محمد میدانی (م ۵۱۸ ق) اشاره کرد.^۳

کاربست شعر در تدوین متون تاریخ و سیره

بهره‌گیری از شعر در جایگاه یک منبع تاریخی و فرهنگی، نقشی اساسی و انکارناپذیر در تدوین متون تاریخی به‌ویژه سیره نبوی داشته است. سیره‌نگاران افزون بر استناد به گزارش‌های تاریخی و روایات شفاهی، از شعر نیز در جایگاه شاهد و مستند در ثبت و تبیین وقایع سیره استفاده کرده‌اند. در این باره می‌توان از ابن اسحاق (م ۱۵۰ ق) یاد کرد که در تدوین کتاب مرجع خود در سیره، به وفور و با اهتمامی خاص از شعر بهره‌جسته است. البته شایان ذکر است که ابن هشام (م ۲۱۸ ق)، در تهذیب خود از سیره ابن اسحاق،

۱. همان، ص ۲۱۵.

۲. شنتمری، اشعار الشعراء الستة الجاهلیین، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۱۹.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۳۴.

بسیاری از این اشعار را بنا بر ملاحظات خود حذف کرده است؛ چنان که ادعا شده است اشعار موجود در سیره ابن هشام، تنها بخش کوچکی - حدود یک پنجم - از اشعار نسخه اصلی ابن اسحاق را دربر می گیرد.^۱

یعقوبی (م ۲۸۴ ق) نیز در مقدمه کتاب تاریخ خود تصریح می کند که به دلیل قصد تدوین کتابی مختصر و موجز، از نقل اشعار بسیاری صرف نظر کرده و آنها را در اثر خود نیاورده است.^۲ این امر نشان دهنده وفور و گستردگی اشعار مرتبط با موضوعات مختلف تاریخی در آن عصر و اذعان مورخان به وجود آنهاست. در کتاب الاصابه فی تمییز الصحابه اثر ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ق) نیز شرح حال بیش از ششصد شاعر صحابی یا مخضرم^۳ آمده است که از این تعداد، ۳۲ نمونه شعر از ۳۲ شاعر زن نقل شده و این اشعار از ارزش ادبی و استنادی قابل توجهی برخوردارند.

۱. مواجهه رسول خدا ﷺ با شعر جاهلی؛ اصول و راهبردها

شناخت دقیق رویکرد رسول خدا ﷺ به نفس شعر از اهمیت بنیادین برخوردار است. این مسئله صرفاً یک بحث ادبی نیست، بلکه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و حتی کلامی دارد؛ از این رو شایسته است این موضوع حساس و چندوجهی در دو محور مکمل سیره گفتاری و سیره عملی آن حضرت با تأمل و دقت بررسی و تحلیل شود.

۱-۱. شعر در پرتو ارزیابی گفتاری رسول خدا ﷺ: معیار حقیقت و فایده

در گفتارهای ارزشمند و رهنمون ساز برجای مانده از رسول خدا ﷺ، شعر به صورت ابتدایی و مطلق مورد نکوهش یا تأیید قرار نگرفته است، بلکه آن حضرت در بیانات خویش

۱. جعفریان، سیره رسول خدا ﷺ، ۱۳۸۳، ص ۴۷.

۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۶.

۳. مُخَضْرَم به کسانی گفته می شود که اسلام و جاهلیت را درک کرده، ولی پیامبر را ملاقات نکرده باشند.

شعر را اساساً در مقوله «سخن» و «کلام» طبقه‌بندی کرده‌اند که ذاتاً قابلیت اتصاف به نیکویی یا بدی، صدق یا کذب و فایده یا ضرر را به طور همسان داراست. حضرت می‌فرمایند: «شعر به مانند کلام و سخن است؛ خوب آن نیک و پسندیده و ناپسند آن بد و نکوهیده است».^۱ از منظر پیامبر ﷺ، شعر همچون هر کلام دیگری که از زبان یا قلم جاری می‌شود، بر اساس میزان انطباق آن با حقیقت و سودمندی محتوایش ارزیابی می‌گردد؛ پس آنچه از شعر که با حقیقت و واقعیت موافق و سازگار باشد، نیکوست و هر آنچه از این معیار فاصله گیرد و نسبتی با حقیقت نداشته باشد، در آن خیری متصور نیست.^۲ این بیانات نشان‌دهنده رویکردی گزینشی و محتوا محور به شعر است، نه یک قضاوت ارزشی پیشینی و کلی.

۱-۲. تجلیات مواجهه مثبت رسول خدا ﷺ با شعر و شاعران در سیره عملی

افزون بر بیان‌های نظری و گفتاری پیش‌گفته که مبنای یک نگرش اصولی به شعر را ترسیم می‌کند، موارد متعددی نیز در سیره عملی و تعاملات روزمره پیامبر اکرم ﷺ با شعر و شاعران موجود است که رسول خدا ﷺ موضعی ایجابی و سازنده در برابر شعر متعهد و هدفمند اتخاذ داشته‌اند و گاه اصحاب و یاران خود را به شعرگویی مفید یا بهره‌گیری هوشمندانه از اشعار ارزشمند ترغیب و تشویق فرموده‌اند. گزارش‌های مستند مربوط به این مسئله که در ادامه به تفصیل تبیین خواهد شد، ابعاد این مواجهه مثبت را روشن‌تر می‌کند.

۱-۲-۱. استشهاد و بهره‌گیری هدفمند پیامبر ﷺ از اشعار شاعران

از جمله موارد شاخص مواجهه مثبت و فعال پیامبر با پدیده شعر، استشهاد و استفاده هدفمند آن حضرت از اشعار برخی شاعران برای بیان یک نکته اخلاقی، تأیید یک فضیلت

۱. متقی‌هندی، کنز العمال، بی‌تا، ج ۳، ص ۵۷۷.

۲. قیروانی، العمده فی صناعة الشعر و نقده، ۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۲۲.

یا یادآوری یک حقیقت است. گزارش شده است رسول خدا ﷺ شعر قصی بن کلاب را خوانده‌اند؛^۱ شعری که قصی با افتخار به زادگاهش مکه و رشد و نمو خود در آن دیار مقدس اشاره می‌کند و با ذکر نام پدران و اجداد خویش، نسب خود را به حضرت ابراهیم رسانده است.^۲ ابن سعد (م ۲۳۰ ق) نیز در نقلی آورده است که حضرت در موارد متعدد و مناسبت‌های مختلف، بیتی پرمغز را قرائت می‌فرمودند که معنای آن چنین بود: برای کمال و آراستگی یک مرد، همین بس که به دین اسلام مشرف شده و محاسن او در پرتو این دین، سپید گشته باشد تا از ارتکاب کارهای ناپسند و ناشایست پرهیز نماید.^۳ طرفه بن عبد (م ۶۰ قبل از هجرت)^۴ شاعر نامدار جاهلی، نیز در شمار دیگر شاعرانی است که رسول خدا ﷺ گاه به اشعار او تمثل می‌جستند؛ هرچند در برخی موارد برای انتقال دقیق‌تر معنای مورد نظر یا تطبیق با موازین اسلامی، تغییرات و جابجایی‌هایی در الفاظ یا ترتیب ابیات آن اشعار صورت می‌دادند.^۵ این موارد نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ شعر را به مثابه ابزار بیانی مؤثری به رسمیت می‌شناختند و از آن برای اهداف تربیتی و تبلیغی بهره می‌گرفتند.

۱-۲-۲. ممانعت نکردن از شعرخوانی و تأیید ضمنی آن در محضر نبوی

از جمله موضوعاتی که در شمار مصادیق نگاه مثبت و رویکرد ایجابی رسول خدا ﷺ به شعر و شاعران قرار می‌گیرد، تأییدات ضمنی و ممانعت نکردن آن حضرت از شعرخوانی اصحاب در محضر ایشان است. این سیره عملی نشان می‌دهد که پیامبر ﷺ ضمن مخالفت نداشتن صریح، گاه حتی با ابراز رضایت این امر را تأیید می‌کرده‌اند. در این باره

۱. ابن حجر، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۱۴۱۵ ق، ج ۷، ص ۱۰۵.

۲. ابن عربی، محاضره الأبرار و مسامره الأخیار، ۲۰۰۱ م، ج ۲، ص ۵۱.

۳. راغب الإصفهانی، محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۱۲۱.

۴. وی شاعری چیره‌دست و در شمار بزرگان شاعران جاهلی است که به قبایل یمنی نسب می‌برد (جمعی، طبقات فحول الشعراء، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۷).

۵. کان النبی ﷺ یتمثل به ولا یقیم وزنه. بنگرید به: ثعالبی، الإعجاز و الإيجاز، بی‌تا، ص ۱۳۲.

می‌توان به سخن روشن‌گر جابر بن سمره (م ۶۶ ق) اشاره کرد که بیان می‌داشت در بیش از صد جلسه افتخار حضور در محضر رسول خدا ﷺ را داشت و شاهد بوده است که گاه برخی اصحاب در محضر پیامبر ﷺ به خواندن اشعاری می‌پرداختند که محتوای آنها یادآور خاطرات، وقایع و احوال دوران جاهلیت بود؛ در چنین احوالی، پیامبر ﷺ با سکوت معنادار و گاه با تبسمی تأییدآمیز، آنان را همراهی و از ایجاد فضای تکلف و محدودیت پرهیز می‌کردند.^۱ این سعه صدر به شرط عدم تعارض محتوای اشعار با اصول اسلامی، درک‌کردنی است.

گزارش مهم و قابل تأمل دیگر، مربوط به جواز قرائت هم‌زمان قرآن و شعر در محضر رسول خدا ﷺ است. شخصی از آن حضرت پرسید آیا رواست در مجلسی که شما حضور دارید و محل نزول وحی و بیان معارف الهی است، قرآن کریم و شعر در کنار هم خوانده شود؟ پیامبر ﷺ با پاسخ مثبت خود، این همنشینی را در صورت رعایت شئون و غلبه نیافتن شعر بر قرآن، جایز شمردند.^۲ این امر نشان می‌دهد که شعر فی‌نفسه مذموم نیست، بلکه محتوا و شیوه ارائه آن، ملاک قضاوت است.

۱-۲-۳. بهره‌گیری استراتژیک از ظرفیت شعر به منظور ترویج و تثبیت معارف اسلامی

گزارش‌های تاریخی و روایی موجود به روشنی نشان‌دهنده توجه عمیق و راهبردی رسول خدا ﷺ به ظرفیت بالای شعر در ترویج، تبیین و تثبیت معارف اسلامی در اذهان و قلوب مردم است. شعر به دلیل جذابیت، ایجاز و قدرت نفوذ کلام منظوم، در صورت فراگیری و مقبولیت عمومی، چه در قالب بیان مستقیم معارف و چه در قالب اشاره و تلمیح، از اثرگذاری بسیار بیشتری در برابر نثر برخوردار خواهد بود. روایت نخست در این باره، گزارش مربوط به حضور اسود بن سریع تمیمی در محضر رسول خدا ﷺ است. وی به خدمت پیامبر ﷺ رسید و

۱. ابو عیسی ترمذی، الشماائل المحمدیه، بی‌تا، ص ۱۴۸.

۲. عن ابن عباس قال: قُرِئَ عند النبی قرآن وأنشد شعر، فقیل: یا رسول الله، أقرآن و شعر فی مجلسک؟ قال: «نعم». بنگرید به: (ابونعیم، نوادر الرسائل، ۱۹۹۴ م، ص ۴۳).

عرضه داشت که دو قطعه شعر سروده است: یکی در ثنای خداوند متعال و دیگری در مدح و ستایش رسول خدا ﷺ. حضرت در پاسخ به او، با ظرافت و حکمتی درک‌کردنی فرمودند که مدح ایشان را وانهد و شعر خود در ثنای خداوند را بخواند.^۱ این رهنمود، اولویت توحید و توجه به ذات اقدس الهی را حتی در عرصه ادبیات و هنر نشان می‌دهد. مورد دیگر، گزارشی است دربارهٔ حضرمی بن عامر (م ۱۷ ق) که در قالب وفد (هیئت نمایندگی) بنواسد بن خزیمه به محضر رسول خدا ﷺ شرفیاب شد. در این دیدار، رسول خدا ﷺ از آنان پرسش فرمود که کدام یک از ایشان توانایی شعر سرودن دارد؟ حضرمی ضمن معرفی خود در جایگاه شاعر، اشعاری را انشاد کرد. پس از آن، پیامبر ﷺ از او خواستند که به فراگیری قرآن کریم بپردازد و حضرمی در طول دوران حضور خود در مدینه، به این مهم اشتغال ورزید.^۲ بدیهی است که هدف پیامبر از ترغیب حضرمی به فراگیری قرآن، فقط تلاوت آیات نبود، بلکه آشنایی عمیق با تعالیم و معارف اسلامی و سپس بازتاب و بازگویی هنرمندانه آن در قالب شعر به منظور افزایش دامنه تأثیرگذاری و نفوذ آن در جامعه بود.

۱-۲-۴. تأیید، تشویق و حمایت هدفمند از شاعران متعهد

یکی از جنبه‌های مهم و قابل توجه در سیرهٔ پیامبر اکرم ﷺ دربارهٔ شعر، تأیید اشعار ارزشمند و حمایت همه‌جانبه از شاعران متعهد و شعرخوانی هدفمند آنان است. از جمله مصادیق بارز این امر، زمانی است که رسول خدا ﷺ در جریان حرکت سپاه اسلام به سوی خیبر، شعری حماسی و دینی از عامر بن اکوع (م ۷ ق) شنیدند که با مضامین توحیدی و حماسی، روحیه رزمندگان را تقویت می‌کرد. پیامبر ﷺ پس از شنیدن آن اشعار، برای عامر طلب رحمت و مغفرت فرمودند.^۳

۱. حاکم، المستدرک علی الصحیحین، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۶۱۵.

۲. ابن اثیر، اسد الغابة فی معرفة الصحابة، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۵۵۸.

۳. بیهقی، دلائل النبوه و معرفة أحوال صاحب الشریعه، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۰۰ - ۲۰۱.

اعتراض پیامبر به عمر بن خطاب (م ۲۳ ق) که در جریان عمره القضاء، عبدالله بن رواحه (م ۸ ق) را از خواندن اشعار حماسی و دینی برای تهییج و تشویق سپاه مسلمانان بازداشته بود،^۱ هدیه کردن بُرده یمانی به کعب بن زهیر (م ۲۶ ق) پس از آنکه وی قصیده معروف «بانت سعاد» را در مدح پیامبر ﷺ و عذرخواهی از گذشته خود سرود و مورد عفو و مرحمت ایشان قرار گرفت،^۲ دعا کردن برای عامر بن اکوع (م ۷ ق) که در جریان جنگ خندق و حفر آن برای رسول خدا ﷺ و مسلمانان شعر حماسی می‌خواند و روحیه آنان را تقویت می‌کرد،^۳ همچنین ابراز تشکر و قدردانی از کعب بن مالک انصاری^۴ (م ۵۰ ق) پس از قرائت ابیاتی از قصیده‌اش که مضامین برجسته و ارزشمندی در دفاع از اسلام و پیامبر ﷺ داشت،^۵ همراهی رسول خدا ﷺ با اصحاب خود در همخوانی برخی اشعار مناسب و روح‌بخش به هنگام حفر خندق و سایر فعالیت‌های جمعی،^۶ امان دادن به کعب بن زبیر پس از آنکه وی با سرودن اشعار، از گذشته خود اظهار ندامت کرد و از پیامبر ﷺ طلب عفو و حمایت نمود و همچنین تأیید و تحسین حسان بن ثابت (م ۴۰ ق)، شاعر بزرگ اسلام، پس از سرودن اشعار بلیغ و مؤثر در واقعه غدیر خم و بیان ولایت امیرمؤمنان علی علیه السلام و در موردی دیگر، حمایت از او در برابر اشعار هجوآمیز شاعر بنی تمیم،^۷ همگی از مصادیق بارز این رویکرد حمایتی و تشویقی در سیره نبوی و قابل ارزیابی و تحلیل دقیق است.

۱. ابن‌عبدالبر در کتاب خود با بیان روایتی اشاره دارد که رسول خدا ﷺ این گفتار «إِنَّ قَوْلَهُ فِيهِمْ أَشَدُّ مِنْ وَقْعِ النَّبْلِ» را درباره حسان بن ثابت نیز بیان فرموده است (ابن حجر، الاصابه في تمييز الصحابه، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۷۵).
۲. وی در شمار صحابه شاعر است که در غزوه خندق به شهادت رسید (ابن هشام، السيرة النبويه، بی تا، ج ۲، ص ۳۲۸ - ۳۲۹).

۳. عبای مذکور نزد کعب بود تا معاویه آن را به قیمت بیست هزار درهم از او خریداری کرد (اندلسی، اعلام المغرب والأندلس، ۱۴۰۷ ق، ص ۳۱ - ۳۲).

۴. او کعب بن مالک بن ابی کعب انصاری است. وی در شمار شاعران انصار است که در عقبه دوم با رسول خدا ﷺ بیعت کرد.

۵. ابن‌هشام، السيرة النبويه، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۱.

۶. ابن‌سعد، الطبقات الكبرى، بی تا، ج ۴، ص ۱۸۵.

۷. ابوالفرج الإصفهانی، الأغانی، ۱۹۹۴ م، ج ۱۷، ص ۶۰ - ۶۱.

۱-۲-۵. تجویز و ایجاد فضای مناسب برای شعرخوانی دینی در مسجد

رسول خدا ﷺ با درک اهمیت مسجد در جایگاه کانون معنوی و اجتماعی جامعه اسلامی، جایگاهی ویژه برای حسان بن ثابت (م ۴۰ ق) - شاعر برجسته اسلام - در مسجد النبی در نظر گرفته بودند تا او بتواند هنگام شعرگویی در مدح پیامبر ﷺ، دفاع از حریم اسلام و پاسخ به هجمه های تبلیغاتی دشمنان، بر فراز آن قرار گیرد و با صدای رسا، پیام خود را به گوش همگان برساند.^۱ این اقدام نشان دهنده به رسمیت شناختن نقش شعر در جهاد تبیینی و فرهنگی است. نقل شده است که در زمان خلافت خلیفه دوم، روزی در حالی که حسان در مسجد مشغول سرودن شعر بود، خلیفه او را به سبب شعرگویی در مسجد عتاب و توبیخ کرد. حسان از این برخورد برآشفته و در پاسخ گفت: من در زمانی که شخصیتی بهتر و والاتر از تو (اشاره به پیامبر) در این مسجد حضور داشت، شعر می سرودم و مورد تأیید ایشان بودم.^۲ این موارد نشان می دهد که شعرخوانی در مسجد اگر با محتوای مناسب و برای اهداف اسلامی باشد، نه تنها مذموم نیست، بلکه می تواند مورد تأیید و تشویق نیز قرار گیرد.

۱-۲-۶. دستور یا ترغیب رسول خدا ﷺ برای سرودن یا خواندن شعر هدمند

پیامبر اکرم ﷺ همواره از شاعران صحابی و متعهد خود می خواستند که با بهره گیری از استعداد و هنر خویش و با سرودن اشعار کوبنده و روشنگر، مشرکان و معاندان راه جو نمایند و ماهیت باطل آنان را آشکار سازند؛ ایشان این اقدام را هم سنگ و هم ارزش جهاد در راه خدا با شمشیر و سلاح می دانستند.^۳ پیامبر ﷺ به منظور مقابله با هجمه تبلیغاتی مشرکانی که با اشعار خود، اسلام و مسلمانان را مورد بدگویی و تخریب قرار می دادند، از صحابه شاعر خود

۱. حاکم، مستدرک، ۱۴۰۶ ق، ج ۳، ص ۴۸۷.

۲. بخاری، صحیح البخاری، ۱۴۰۱ ق، ج ۴، ص ۷۹.

۳. احمد بن حنبل، مسند، بی تا، ج ۳، ص ۴۶۰؛ نیز با تفاوت در نقل این روایت را بنگرید در: طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۳۲۶.

می خواستند که بازبان شعر، از حریم اسلام و پیامبر ﷺ دفاع کنند و آنان را در این جهاد فرهنگی یاری نمایند؛^۱ برای نمونه پیامبر ﷺ در جریان غزوه بنی قریظه، خطاب به حسان بن ثابت فرمودند: «عیب‌ها، زشتی‌ها و نقاط ضعف مشرکان را با اشعار بزرده و رسوای خود به رخ آنان بکش و بدان که در این راه جبرئیل امین، یاری دهنده و مؤید تو خواهد بود».^۲ این دستور نشان دهنده نقش شعر در جنگ روانی و ضرورت مقابله به مثل فرهنگی است.

همچنین رسول خدا ﷺ از شرید بن سوید ثقفی (م ۶۴ ق) خواستند اشعار امیه بن ابی صلت (م ۸ ق) - شاعری که به آستانه اسلام رسیده بود، اما ایمان نیاورد؛ ولی اشعارش حاوی مضامین توحیدی و معاد بود - را برای ایشان قرائت کند و او حدود صد بیت از اشعار پرمغز امیه را برای رسول خدا ﷺ خواند و حضرت با تأمل به آن گوش فرادادند.^۳ خنساء (م ۲۴ ق)، شاعره نامدار عرب نیز در شمار شاعرانی است که رسول خدا ﷺ از او خواستند از اشعار خود بخواند و فصاحت و قدرت بیان او در شعر، موجب شگفتی و تحسین آن حضرت شد.^۴ بنا بر نقلی دیگر، بلال بن حمام حبشی مؤذن باوفای رسول خدا ﷺ، شعری در وصف و مدح آن حضرت و بیان ارادت خود خواند. پس از سرودن شعر توسط بلال (م ۱۷ ق)، حسان بن ثابت با دستور و راهنمایی رسول خدا ﷺ، آن شعر را به زبان عربی فصیح و در قالب شعری استوار و زیبا، بازآفرینی و معنا کرد.^۵ درخواست پیامبر از اصحاب خود برای خواندن اشعار ابوطالب (م ۱۰ بعثت)، به ویژه پس از نزول باران رحمت الهی و استسقا، نیز در این راستا و به عنوان شاهدهی بر اهتمام ایشان به شعر متعهد و قدردانی از حامیان اسلام، قابل ارزیابی و تحلیل است.^۶

۱. ابن عبد البر، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۳۴۱ - ۳۴۲.

۲. احمد بن حنبل، مسند، بی تا، ج ۴، ص ۲۸۶.

۳. ابن الشیخ، کتاب ألف باء فی أنواع الآداب و فنون المحاضرات و اللغة، ۲۰۰۹ م، ج ۲، ص ۵۱۹.

۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۸۵.

۵. مکی، نزهة الجلیس و منیه الأدیب الأئیس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۵۴۳.

۶. ابن هشام، السیرة النبویه، بی تا، ج ۱، ص ۲۷۶.

۳-۱. تبیین چرایی و ابعاد مواجهه انتقادی یا سلبی پیامبر ﷺ با برخی اشعار و شاعران

پس از آنکه رویکرد غالب گفتاری و رفتاری رسول خدا ﷺ درباره شعر و شاعران بررسی شد و تبیین گردید که آن حضرت درباره اصل و ماهیت شعر، موضعی منفی و پیشینی نداشته‌اند و در مواردی که شعر دارای بار ارزشی، محتوای مثبت و تأثیر سازنده بوده است، با آن موافقت و حتی از آن حمایت نیز کرده‌اند، با مروری بر منابع تاریخی و حدیثی، به روایاتی برمی‌خوریم که حاصل بررسی دقیق آنها، نشان‌دهنده نوعی مواجهه انتقادی یا حتی سلبی رسول خدا ﷺ با برخی اشعار، شاعران یا جریان‌های شعری خاص است. برای رفع این تناقض ظاهری و فهم عمیق‌تر این دسته از روایات، ناگزیر از بررسی، تحلیل و طبقه‌بندی گزارش‌هایی خواهیم بود که موضع انتقادی یا سلبی پیامبر را در این باره به ما می‌شناساند و دلایل و زمینه‌های آن را روشن می‌کند.

۱-۳-۱. بازتاب گفتارهای رسول خدا ﷺ در نکوهش برخی جوانب شعر

در پاره‌ای از منابع حدیثی، روایاتی از رسول خدا ﷺ بازتاب یافته است که در نگاه اول، محتوای آنها نشان‌دهنده نکوهش و حتی نفی سودمندی و مطلوبیت شعر است؛ از جمله سخن آن حضرت مبنی بر اینکه دانستن شعر (به طور مطلق یا برخی انواع آن) سودی به حال انسان ندارد و جهل و نادانی نسبت به آن نیز ضرری متوجه او نمی‌کند؛^۱ یا انتساب شعر (شاید به معنای الهام بخش شعرهای گمراه‌کننده) به ابلیس و شیاطین^۲ و در آتش بودن شاعران به هنگام قیامت و جلوداری امرؤالقیس برای آنان،^۳ یا توصیه به پرهیز از همراه شدن و هم‌سفری با شاعران (احتمالاً شاعران بدکردار و لالایی)؛^۴ یا توصیف شعر

۱. کلینی، الکافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲؛ متقی هندی، کنز العمال، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۸۰.

۲. قمی، تفسیر القمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۹۱.

۳. احمد بن حنبل، مسند، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۸.

۴. طبرانی، المعجم الکبیر، بی‌تا، ج ۲۲، ص ۳۷۶.

۵. ابن سراج، جواهر الآداب و ذخائر الشعراء و الکتاب، ۲۰۰۸م، ج ۱، ص ۶۹-۷۰.

(نوع خاصی از آن) به مثابه پدیده‌ای فسادانگیزتر و هلاک‌کننده‌تر از امراض و بیماری‌های جسمانی برای روح و روان انسان.^۱ این قبیل احادیث در نگاه نخست، تصویری منفی از شعر ارائه می‌دهند؛ اما نیازمند تحلیل دقیق‌تر در پرتو سایر روایات و سیره عملی پیامبر ﷺ هستند.

۱-۳-۲. تحلیل و طبقه‌بندی روایات ناظر به مذمت شعر: تفکیک میان ذات هنر و مصادیق نامطلوب آن آنچه از بررسی دقیق و همه‌جانبه روایات مربوط به نهی یا مذمت شعر و شاعری به دست می‌آید، این است که نهی یا مذمت ناظر به ذات و ماهیت شعر به مثابه یک هنر و ابزار بیانی نیست، بلکه متوجه جوانب و مصادیق خاصی از شعرگویی یا شعرخوانی است که بر چند محور مشخص و قابل تفکیک شکل گرفته است. عناوین این محورها را می‌توان چنین برشمرد: «سودمند نبودن و اتلاف عمر در شعر غیر مفید»، «فسادانگیزی و گمراه‌کنندگی محتوای برخی اشعار»، «هم‌ردیف و هم‌سنگ بودن شعر بابت پرستی و شرک (در صورت ترویج آن)»، و «مورد تنفر و انزجار بودن شعر (شعر باطل و ضد اخلاقی) از سوی رسول خدا ﷺ». این طبقه‌بندی به فهم دقیق‌تر روایات کمک می‌کند.

در پاسخ به اشکال‌ها و ابهام‌های مطرح شده در این گزارش‌ها و با فرض صحت اسناد و اعتبار این روایات، باید تأکید کرد که آن‌گونه که پیش‌تر به تفصیل بیان گردید، از نگاه ثاقب و حکیمانه پیامبر اکرم ﷺ، شعر همانند هر ابزار دیگری هم می‌تواند حامل و دربردارنده مفاهیم متعالی، حکمت‌آمیز و نیکو باشد و هم می‌تواند بازتاب‌دهنده مفاهیم پست، منفی، باطل و غیرسازنده گردد؛^۲ بر همین اساس آن حضرت به روشنی می‌فرماید: «شعر نیکو و پسندیده، از جمله زینت‌ها و اموری است که خداوند، انسان مسلمان را به آن آراسته

۱. ابونعیم اصفهانی، نوادر الرسائل، ۱۹۹۴م، ص ۴۵.

۲. قیروانی، العمدۃ فی صناعه الشعر و نقده، ۲۰۰۰م، ج ۱، ص ۲۲.

و مفتخر کرده است.^۱ افزون بر این، شواهد و مستندات متعددی از سیره عملی ایشان بیان شد که نشان می‌دهد آن حضرت در موارد گوناگون و متعدد، از ظرفیت شعر برای انتقال مفاهیم اصیل و متعالی دینی، ایجاد انگیزه و شور معنوی در میان مسلمانان و نیز برای پیشبرد اهداف متعالی اسلامی بهره برده‌اند و آن را تشویق کرده‌اند.

دانشمندان و متکلمان اسلامی نیز در آثار و تألیفات خود به این مطلب تصریح و تأکید کرده‌اند. ابوعلی قیروانی (م ۴۶۲ ق)، ادیب و ناقد برجسته، روایت رسول خدا ﷺ در نکوهش شعر را ناظر به مواردی می‌داند که پرداختن افراطی به شعر، موجب غفلت و بازداشتن انسان از انجام امور مهم دینی، اقامه فرایض و واجبات و کسب معارف ضروری شود؛ در غیر این حالت و چنانچه شعر در راستای ترویج فضایل اخلاقی، اصول انسانی و معارف الهی باشد، نه تنها اشکالی بر آن مترتب نیست، بلکه امری پسندیده و مطلوب خواهد بود.^۲

۳-۳-۱. تبیین علل و زمینه‌های نهی پیامبر ﷺ از برخی اشعار بر اساس گزارش‌های سیره نبوی

افزون بر ملاحظات و تحلیل‌های نظری پیش‌گفته، یکی از مسائلی که می‌تواند ما را در تحلیل دقیق‌تر این گروه از روایات و فهم عمیق‌تر آنها یاری نماید، تبیین علل و زمینه‌های واقعی «رویکرد انتقادی یا سلبی رسول خدا ﷺ در برابر برخی اشعار، شاعران یا جریان‌های شعری خاص» بر اساس گزارش‌های مستند و معتبر سیره نبوی است. این رویکرد، واکنشی به مصادیق مشخص و آسیب‌آفرین شعر بوده است، نه موضعی علیه ذات هنر. در ادامه به بررسی و تحلیل چرایی این موضوع بر اساس شواهد و قراین موجود در گزارش‌های سیره نبوی خواهیم پرداخت.

۱. اندلسی، اعلام المغرب والأندلس، ۱۴۰۷ ق، ص ۳۳.

۲. قیروانی، العمده فی صناعه الشعر و نقده، ۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۲۹-۳۰.

۱-۳-۳-۱. بیان و ترویج اشعار نکوهیده و نامناسب در مکان‌های مقدس و عبادی

یکی از علت‌های اساسی که موجب شده است شعر و شعرخوانی (در موارد خاص) مورد نکوهش و مذمت رسول خدا ﷺ قرار گیرد، بهره‌گیری نابجا از شعر و انشاد آن در مکان‌های اختصاصی و مقدسی است که برای عبادت و ذکر خداوند بنا شده‌اند. طبیعی و بدیهی است که در صورت گسترش و رواج مجالس شعرخوانی (به‌ویژه با محتوای نامناسب) در چنین مکان‌هایی که همواره می‌بایست محل عبادت، تلاوت قرآن، ذکر و یاد خدا و امور معنوی باشد، این امور اصیل و عبادی به حاشیه رانده می‌شوند و چه بسا احوالات و ارزش‌های جاهلی که با زحمات طاقت‌فرسای رسول خدا ﷺ تا حدود زیادی از جامعه نوپای اسلامی رخت بر بسته بود، دوباره و با ظاهری جدید امکان بازگشت و بروز یابند. بر این اساس و برای حفظ قداست این مکان‌ها، رسول خدا ﷺ فرمودند: «هر کسی شنید که شخصی در مسجد [با صدای بلند و به قصد تفاخر یا با محتوای نامناسب] شعر می‌سراید، به او بگوید که خدا دهانت را بشکند [کنایه از عدم رضایت و دعای منفی]؛ چراکه مساجد برای عبادت، ذکر خدا و تلاوت قرآن بنا شده‌اند، نه برای امور دیگر»^۱. بنابراین اگر شعرخوانی در مساجد و اماکن عبادی به پدیده‌ای رایج و غالب تبدیل شود و جای امور اصلی معنوی را بگیرد، در مذمت و حرمت آن هیچ تردیدی نیست؛ ولی اگر شعر در راستای تقویت ارزش‌های اسلامی، ترویج فضایل، ترغیب مسلمانان به برپاداشتن فرایض و واجبات و دوری‌گزیدن از محرمات و زشتی‌ها باشد، نه تنها منعی برای استفاده از آن در مسجد (با رعایت شئون) وجود ندارد، بلکه می‌تواند امری مطلوب و پسندیده نیز باشد.

۱-۳-۳-۲. افراط‌گرایی و غلو در گرایش به شعر و غفلت از امور اساسی

پیش‌تر اشاره شد که یکی از ویژگی‌های بارز فرهنگی جامعه پیش از اسلام، علاقه مفرط

۱. کلینی، الکافی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۳۶۹.

و گاه بیش از اندازه به شعرسرایی، شعرخوانی و مفاخرات شعری بوده است. این امر گاه به حدی می‌رسید که تمام هم‌وغم افراد فقط شعر و مسائل پیرامون آن می‌شد و از امور مهم‌تر و اساسی‌تر غفلت می‌ورزیدند. از آنجاکه سیاست اصولی و راهبرد بنیادین رسول خدا ﷺ در تربیت جامعه نوپای اسلامی، ایجاد تعادل، میانه‌روی و تعدیل علایق و گرایش‌های افراطی و نامطلوب جاهلی بود، افراط‌گرایی در شعرخواندن، شعرسرودن و روی‌آوری بیش از اندازه و غافل‌کننده به شعر، از جمله اموری بود که می‌توانست مورد نکوهش و نهی آن حضرت قرار گیرد.

بدیهی است که هر اندازه عادات و رسوم نکوهیده فرهنگی در جامعه کاهش یابد و ارزش‌های متعالی اسلامی جایگزین و گسترش بیابد، فضای مناسب‌تری برای رشد، تعالی و کمال فرهنگی و معنوی جامعه فراهم خواهد شد و اعتدال در همه امور، از جمله در پرداختن به شعر، مورد تأکید اسلام است.

۱-۳-۳. توهین، هجو و بدگویی به مقدسات اسلامی و ارکان دین

از جمله مواردی که رسول خدا ﷺ به صراحت، قطع و جدی در عصر نبوی به مقابله با آن پرداختند، تقابل هوشمندانه و قاطع با آن شاعرانی بود که با بهره‌گرفتن ابزاری از شعر به مقدسات اسلامی، شخص پیامبر، مسلمانان و تعالیم و حیانی یا تبلیغات سوء، تخریب و هجو اقدام می‌کردند. از آنجاکه مقام شامخ نبوت و رسالت در جامعه نوپای اسلامی، دارای تقدس و حرمت ویژه‌ای بود و فضای عمومی حاکم بر جامعه، در حال گذار از فرهنگ نامناسب و ارزش‌های منحط جاهلی به فرهنگ متعالی و توحیدی اسلام بود، هدف این گروه از شاعران معاند، دقیقاً در تقابل با این روند اصلاحی و در راستای تخریب وجهه مقدس رسول خدا ﷺ و یاران باوفای ایشان، تضعیف روحیه مسلمانان و زنده‌نگه‌داشتن ارزش‌های نکوهیده و منسوخ جاهلی بود. بخش مهم و قابل توجهی از این اشعار هجوآمیز

و ویران‌کننده نیز با هدف اصلی تخریب و تحقیر تعالیم ارزشمند و انسان‌ساز اسلامی سروده و با برنامه‌ریزی در جامعه منتشر و به‌کارگیری می‌شد؛ از این رو طبیعی و ضروری بود که رسول خدا ﷺ در جایگاه رهبر جامعه اسلامی در این باره قاطعانه اقدام نمایند و با این شاعران معاند و جریان‌های شعری مخرب، به مقابله برخیزند و از کیان اسلام و مسلمانان دفاع کنند. در شمار این افراد می‌توان به این اسامی اشاره کرد: کنیز عبدالله بن خطل (م ۸ ق) (از مرتدان و دشمنان سرسخت اسلام) که به او آوازه‌خوانی و هجوسرایی آموخته بود تا با آن به بدگویی از رسول خدا ﷺ و صحابه پردازد؛ بشیر بن أبیرق (نامشخص) منافق که با اشعار خود نفاق می‌پراکند؛^۲ اسید بن ابی‌اناس (نامشخص)^۳ که در جنگ احد اشعاری کفرآمیز نیز بر ضد امیرمؤمنان علی علیه السلام سرود و سپاه مشرکان را علیه حضرت و مسلمانان تحریک می‌کرد؛^۴ کعب بن اشرف یهودی (م ۳ ق) شاعر و سرکرده منافقان؛^۵ ابوعفک یهودی (م ۲ ق) پیرمردی کینه‌توز و هتاک؛^۶ عصماء دختر مروان (م ۲ ق)، شاعره‌ای بد زبان و مفسد؛^۷ ابوسفیان (م ۳۰ ق) (در دوران پیش از اسلام)؛^۸ کعب بن زهیر (م ۲۶ ق) (پیش از اسلام آوردن و سرودن قصیده معروفش)؛^۹ هبار بن اسود (م ۱۵ ق) از آزاردهندگان پیامبر و مسلمانان؛^{۱۰} ابوعزه جمحی (م ۳ ق) شاعر مشرک و پیمان‌شکن "و.... این افراد با بهره‌گیری ابزاری و ناجوانمردانه از شعر، همواره مشغول بدگویی، هتاک و تخریب شخصیت رسول

۱. ابن حجر، الاصابه في تمييز الصحابه، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۲۷۹.

۲. ابن اثیر، اسدالغابه في معرفة الصحابه، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۵.

۳. ابن حجر، الاصابه في تمييز الصحابه، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۰۸.

۴. ابن اثیر، اسدالغابه في معرفة الصحابه، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۴۷.

۵. ابن هشام، السيرة النبويه، بی تا، ج ۲، ص ۵۱-۵۲.

۶. ابن سعد، الطبقات الكبرى، بی تا، ج ۲، ص ۲۱.

۷. ابن هشام، السيرة النبويه، بی تا، ج ۲، ص ۶۳۶-۶۳۷.

۸. ابن عبدربه، عقد الفريد، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۱۴۵.

۹. ابونعیم اصفهانی، معرفة الصحابه، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۵۲.

۱۰. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۵۳۷.

۱۱. ابن هشام، السيرة النبويه، بی تا، ج ۲، ص ۶۱.

خدا ﷻ، صحابه گران قدر و زنان پاکدامن مسلمان بودند و همواره ضمن ایجاد جنگ روانی و توهین و تخریب نسبت به مقدسات اسلامی، مشرکان و کافران را بر ضد اسلام و مسلمانان تحریک و تشویق می کردند و مانع از گسترش دعوت الهی می شدند.

۱-۳-۴. بهره برداری از شعر برای اهداف و مقاصد خلاف دستورات و موازین شرعی

گاه مشاهده می شد که شعر در جامعه اسلامی عصر نبوی، کاربستی ضد شرعی و نامشروع پیدا می کرد و از آن به مثابه بستری برای ترویج گناه، فساد و شکستن حریم های الهی استفاده می شد. در چنین شرایطی، پیامبر در جایگاه حافظ شریعت و اسوه اخلاق، ناگزیر بودند برای مقابله با این گونه رفتارها و مظاهر غیر شرعی، به مخالفت صریح و قاطع با این نوع از اشعار و سوء استفاده از آن سخن بگویند و از آن نهی فرمایند. یکی از این موارد، «غنا» و آوازه خوانی همراه با موسیقی و با محتوای باطل و لهوی است که انجام آن گاه با بهره گیری از اشعار نامناسب و تحریک آمیز انجام می پذیرفت. در روایتی تکان دهنده نقل شده است هنگامی که رسول خدا ﷺ شنیدند معاویه (م ۶۰ ق) و عمرو بن عاص (م ۴۲ ق) اشعاری را با حالت غنا و به قصد لهو و لعب می خوانند، آن دو را نفرین و لعنت کردند.^۱ مورد دیگر، بهره برداری از شعر برای ترغیب و تحریک اشخاص به ارتکاب امور جنسی نامشروع و ترویج بی بندوباری اخلاقی است؛ برای نمونه در جنگ احد، برخی از زنان مشرک به منظور تشجیع و تهییج سپاهیان مشرکان و تحریک آنان به جنگ و خونریزی، اشعاری با مضامین جنسی و شهوانی می سرودند تا مبارزان خود را به جنگ و پایداری در آن ترغیب و تشویق کنند.^۲ این موارد نشان می دهد که هرگاه شعر ابزاری برای گناه و معصیت شود، مورد نکوهش اسلام خواهد بود.

۱. ابن حجر، القول المسدد فی مسند احمد، ۱۴۰۴ ق، ص ۹۷.

۲. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۲۲۵.

۱-۳-۳-۵. تأثیر شخصیت منفی و نامطلوب شاعر بر ارزش و اعتبار شعر او

یکی از مواردی که دست کم در عدم تمایل و رغبت رسول خدا ﷺ به برخی اشعار و شاعران مؤثر بوده است، برخوردارنبودن خود شاعر از فضایل نیک انسانی، اخلاق کریمه و شخصیت مثبت و قابل احترام است. هرچند در نگاه اولیه، اثر هنری باید مستقل از خالق آن ارزیابی شود؛ اما در فرهنگ اسلامی به ویژه در مواردی که شعر جنبه تعلیمی و تربیتی دارد، شخصیت و سیره عملی شاعر نمی تواند کاملاً بی تأثیر باشد. زمانی گروهی از اهالی یمن با نیت خیر، تصمیم گرفتند به حضور پیامبر اکرم ﷺ شرفیاب شوند و از نزدیک با ایشان دیدار و از تعالیم اسلام بهره مند گردند. آنان در مسیر سفر در بیابانی بی آب و علف با تشنگی شدید و بی آبی مواجه شدند و در آستانه هلاکت قرار گرفتند. در این میان، با بهره گیری از راهنمایی موجود در دو بیت از اشعار امرؤ القیس که در آن به موقعیت مکانی یک آبگیر و چشمه در آن منطقه اشاره شده بود، توانستند به آب دست یابند و از مرگ حتمی نجات پیدا کنند. هنگامی که این گروه به مدینه رسیدند و داستان نجات خود را به واسطه شعر امرؤ القیس برای پیامبر بازگو کردند، حضرت با تأمل فرمودند: «امرؤ القیس مردی است که در این دنیا، دارای شهرت، آوازه و شرافت ظاهری است؛ اما در سرای آخرت از فراموش شدگان، زیان کاران و گمراهان خواهد بود؛ او در حالی پای به عرصه محشر و روز جزا می گذارد که پرچمدار و پیشوای شاعران (گمراه و بی هدف) به سوی آتش جهنم است»^۱.

این بیان نشان می دهد که حتی اگر شعری در ظاهر مفید و کارگشا باشد، اگر شاعر آن از ایمان و اخلاق بی بهره باشد، آن شهرت دنیوی، سودی به حال او در آخرت نخواهد داشت و شخصیت منفی او، بر سرنوشت نهایی اش تأثیرگذار است.

۱. ابن قتیبہ دینوری، الشعر والشعراء، ج ۲، ص ۲۰۰، ج ۱، ص ۱۲۶ - ۱۲۷.

۱-۳-۳-۶. تأثیر ویران‌کننده شعر در بروز و تشدید اختلافات و کینه‌های اجتماعی

یکی از آثار منفی و ویران‌کننده شعر به‌ویژه در جامعه‌ای با ساختار قبیله‌ای و سابقه‌ای از منازعات و درگیری‌های طولانی، قابلیت آن در شعله‌ور کردن یا تشدید اختلافات، کینه‌ها و تفرقه‌های اجتماعی است. نمونه بارزی که در این باره می‌توان به آن اشاره داشت، ماجرای نزدیک شدن به تجدید و تازه‌شدن اختلاف و درگیری دیرینه میان دو قبیله اوس و خزرج در مدینه، آن هم در زمان حضور و حاکمیت رسول خدا ﷺ است. این دو قبیله که پیش از ظهور اسلام، سالیان متمادی با یکدیگر درگیر اختلافات و جنگ‌های خونین و عمیقی بودند و به برکت آیین‌رهای بخش اسلام و رهبری حکیمانه رسول خدا ﷺ به صلح، اتحاد و برادری اسلامی دست یافته بودند، در یک مجلس به واسطه یادآوری خاطرات تلخ جنگ خونین «بعثت» (از جنگ‌های مشهور پیش از اسلام میان این دو قبیله) و زنده‌کردن کینه‌ها و تلخی‌های آن جنگ خانمان‌سوز، با بیان اشعار و سروده‌های حماسی و تحریک‌آمیز مربوط به آن دوران، نزدیک بود که دوباره به فتنه‌ای بزرگ و نزاعی داخلی مبتلا شوند که خوشبختانه با حضور به‌موقع، هوشمندانه و نصیحت‌پدرانه و مؤثر رسول خدا ﷺ و یادآوری نعمت برادری اسلامی، این فتنه خاموش شد و از بروز یک فاجعه جلوگیری به عمل آمد.^۱

نتیجه

توجه عمیق و راهبردی رسول خدا ﷺ به مقوله شعر و اصلاح آن، حاصل نگرش دقیق تربیتی و رویکرد اصلاحی و حکیمانه آن حضرت به پدیده‌ها و رویدادهای جامعه به‌ویژه در دوران حساس و سرنوشت‌ساز گذار از جامعه جاهلی به جامعه جدید اسلامی - و مبتنی بر

۱. واحدی، اسباب نزول القرآن، ۱۴۱۱ق، ص ۱۱۹.

اصل بنیادین تربیت و تعالی معنوی انسان و جامعه بوده است. در میان مجموعه مسائل و پدیده‌های فرهنگی که رسول خدا ﷺ اهتمام جدی و ویژه‌ای بر اصلاح و جهت‌دهی آنها داشتند و بارویکردی هوشمندانه و اصلاح‌گرایانه به آن می‌نگریستند، «شعر جاهلی» و چگونگی مواجهه با آن از اهمیت و حساسیت خاصی برخوردار بود. جامعه جاهلی توجهی خاص و ویژه‌ای به شعر مبذول می‌داشتند و در تمامی شئون و مناسبات فردی، قبیله‌ای، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود به‌گسترده‌گی و فراگیر از ظرفیت‌های آن بهره می‌بردند؛ از این رو شعر از جایگاه ویژه و نقشی اساسی و تعیین‌کننده در فرهنگ و مناسبات اجتماعی آن جامعه برخوردار بود.

با ظهور اسلام و تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، تحولات و رویدادهای بنیادین و بسیاری در عرصه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی به وقوع پیوست؛ در این میان، نقش‌آفرینی و کارکرد شعر در رویدادهای عصر نبوی نیز شکلی تازه، هدفمند و جهت‌دار به خود گرفت. رسول خدا ﷺ نیز به منظور پیشبرد اهداف عالی و متعالی اسلامی و ترویج معارف و حیانی، کوشیدند از این ابزار مهم و تأثیرگذار فرهنگی، بیشترین و بهترین بهره را ببرند. بنابراین شعر که تا پیش از این زمان، غالباً تنها در اختیار ارزش‌ها و هنجارهای خاص جاهلی قرار داشت و بازتاب‌دهنده آها بود، در عصر نبوی و با هدایت پیامبر به ابزاری کارآمد برای پیشبرد اهداف متعالی الهی و در راستای ترویج و تثبیت ارزش‌های اسلامی مورد توجه و اهتمام جدی قرار گرفت. در وهله نخست، شاهد این مسئله هستیم که رسول خدا ﷺ مواجهه‌ای اصولی، مثبت و سازنده با شعر متعهد و هدفمند داشتند و در گفتار و رفتار خود، از شعر پسندیده و دارای محتوای ارزشمند، حمایت و آن را تشویق می‌فرمودند. استفاده هدفمند پیامبر ﷺ از اشعار شاعران برای بیان نکات اخلاقی و تربیتی، مخالفت نداشتن و حتی تأیید ضمنی شعرخوانی اصحاب در محضر ایشان

(به شرط رعایت موازین)، بهره‌گیری هوشمندانه از ظرفیت و استعداد شاعران متعهد به منظور ترویج و بسط معارف اسلامی، تأیید، تشویق و حمایت همه‌جانبه از این شاعران، اجازه‌دادن برای شعرخوانی دینی و هدفمند در فضای مسجدالنبی و حتی دستور یا ترغیب رسول خدا ﷺ برای سرودن یا خواندن شعر متعهد و مفید، همگی در این راستا و به مثابه مصادیق بارز این رویکرد ایجابی، قابل ارزیابی و تحلیل است.

در کنار این رویکرد غالب، برخی گزارش‌ها و روایات نیز وجود دارند که در نگاه اولیه، حکایت از نوعی رویکرد و موضع‌گیری انتقادی یا حتی سلبی پیامبر به برخی جنبه‌های شعر دارد. در تحلیل این دسته از روایات، نخست بیان شد که از نگاه حکیمانه پیامبر اکرم ﷺ، شعر همانند هر ابزار دیگری، هم می‌تواند دربردارنده و انتقال‌دهنده مفاهیم متعالی، حکمت‌آمیز و نیکو باشد و هم می‌تواند مطالب و مفاهیم پست، منفی، باطل و غیرسازنده را بازتاب دهد. بنابراین نفس شعر بماهو شعر مورد مذمت نیست. در تبیین دقیق‌تر چرایی و زمینه‌های مواجهه انتقادی یا سلبی پیامبر با برخی اشعار، شاعران یا جریان‌های شعری خاص نیز به مواردی چون بیان و ترویج اشعار نکوهیده و دارای محتوای نامناسب در مکان‌های مقدس و عبادی، افراط‌گرایی و غلو در تمایل به شعر و غفلت از امور اساسی‌تر، توهین، هجو و بدگویی به مقدسات اسلامی، شخص پیامبر و مسلمانان، بهره‌برداری ابزاری از شعر برای اهداف و مقاصد خلاف دستورات و موازین شرعی، تمایل نداشتن به اشعار برخی افراد به دلیل شخصیت منفی و نامطلوب خود شاعر، و در نهایت تأثیرگذاری مخرب و ویران‌کننده شعر در بروز و تشدید اختلافات و کینه‌های اجتماعی، می‌توان اشاره کرد. این مواجهه هوشمندانه و چندبعدی، شعر را از ابزاری عمدتاً در خدمت ارزش‌های جاهلی، به وسیله‌ای بالقوه برای تعالی اخلاقی و بیان ارزش‌های اسلامی بدل کرد و الگویی برای نقش هنر در چارچوب اخلاق اسلامی بنیان نهاد.

کتاب نامه

- ابن اثير، على بن محمد (١٤٥٩ق). اسد الغابه. بيروت: دارالفکر.
- ابن الشيخ بلوى، يوسف بن محمد (٢٠٠٩م). کتاب ألف باء فى أنواع الآداب و فنون المحاضرات و اللغة. تحقيق: خالد عبدالغنى محفوظ. بيروت: دارالکتب العلميه.
- ابن حجر، احمد بن على (١٤٠٤ق). القول المسدد فى مسند احمد. بيروت: عالم الکتب.
- ابن حجر، احمد بن على (١٤١٥ق). الاصابه فى تمييز الصحابه. تحقيق: عادل احمد عبدالموجود و ديگران. بيروت: دارالکتب العلميه.
- ابن حنبل، احمد بن محمد [بى تا]. مسند. بيروت: دارصادر.
- ابن سراج، ابوبکر (٢٠٠٨م). جواهر الآداب و ذخائر الشعراء والکتب. دمشق: منشورات الهيئه العامه السوريه.
- ابن سعد، محمد بن سعد [بى تا]. الطبقات الكبرى. تحقيق: عبدالقادر عطا محمد. بيروت: دارالکتب العلميه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن على (١٣٧٩). مناقب آل ابى طالب. قم: علامه.
- ابن عبدالبر، عبدالله (١٤١٢ق). الإستيعاب فى معرفة الأصحاب. تحقيق: بجاوى. بيروت: دارالجيل.
- ابن عبدربه، احمد بن محمد (١٤٠٤ق). العقد الفريد. تحقيق: مفيد محمد قميح. بيروت: دارالکتب العلميه.
- ابن عربى، محى الدين (٢٠٠١م). محاضرة الأبرار و مسامرة الأخيار. بيروت: دارالکتب العلميه.
- ابن قتيبه دينورى، عبدالله (٢٠٠٣م). الشعر و الشعراء. تحقيق: احمد محمد شاکر. قاهره: دارالحديث.
- ابن هشام، عبدالملك بن هاشم [بى تا]. السيرة النبويه. تحقيق: مصطفى السقا و ديگران. بيروت: دارالمعرفه.
- ابوالفرج اصفهانى، على بن الحسين (١٩٩٤م). الأغاني. بيروت: داراحياء التراث.
- ابونعيم، احمد (١٤٢٢ق). معرفة الصحابه. تحقيق: شافعى و سعدنى. بيروت: دارالکتب العلميه.

ابونعیم، احمد (۱۹۹۴م). نوادر الرسائل، منتخب من کتاب الشعراء. تحقیق: ابراهیم صالح. دمشق: دارالبشائر.

اندلسی، اسماعیل (۱۴۰۷ق). اعلام المغرب والأندلس. تحقیق: دایه محمد. بیروت: مؤسسه الرساله. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق). صحیح البخاری. بیروت: دارالفکر. بیهقی، احمد (۱۴۰۵ق). دلائل النبوه و معرفة احوال صاحب الشریعه. بیروت: دارالکتب العلمیه. ترمذی، محمد بن عیسی [بی تا]. الشمائل المحمدیه. بیروت: داراحیاء التراث. ثعالبی، عبدالملک بن محمد [بی تا]. الإعجاز والإيجاز. تحقیق: محمد ابراهیم سلیم. قاهره: مکتبه القرآن.

جعفریان، رسول (۱۳۸۳). سیره رسول خدا. چ ۳. قم: دلیل ما. جمحی، محمد [بی تا]. طبقات فحول الشعراء. شارح: شاکر محمود. [بی جا]: دارالمدنی. حاکم، محمد بن عبدالله (۱۴۰۶ق). المستدرک علی الصحیحین. تحقیق: یوسف المرعشلی. بیروت: دارالمعرفه.

راغب اصفهانی، حسین (۱۴۲۰ق). محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء. بیروت: دارالأرقم بن أبی الأرقم.

شنتمری، یوسف بن سلیمان (۱۴۲۲ق). أشعار الشعراء الستة الجاهلیین. بیروت: دارالکتب العلمیه. طبرانی، سلیمان بن احمد [بی تا]. المعجم الكبير. تحقیق: حمدی عبدالمجید السلفی. بیروت: داراحیاء التراث.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تصحیح: یزدی طباطبائی. چ ۳. تهران: ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۸). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. چ ۲. بیروت: دارالتراث.

قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). تفسیر قمی. تحقیق: موسوی جزائری. چ ۳. قم: دارالکتاب.

قيروانى، حسن بن الرشيق (٢٠٠٠ م). العمده فى صناعه الشعر و نقده. تحقيق: نبوى عبد الواحد شعلان. قاهره: مكتبه الخانجى.

كلينى، محمد بن يعقوب (١٤٠٧ ق). الكافى. ج ٤. تهران: دارالكتب الاسلاميه.
متقى هندى، على بن حسام الدين [بى تا]. كنز العمال. تحقيق: بكرى حيانى. بيروت: مؤسسه الرساله.
مكى، عباس بن على (١٤١٧ ق). نزهة الجليس و منية الأديب الأئيس. تحقيق: محمد مهدى الخرسان. قم: مكتبه الحيدريه.

واحدى، على (١٤١١ ق). اسباب نزول القرآن. بيروت: دارالكتب العلميه.
واقدى، محمد بن عمر (١٤٠٩ ق). المغازى. تحقيق: مارسدن جونز. ج ٣. بيروت: مؤسسة الأعلمى.
يعقوبى، احمد بن أبى يعقوب [بى تا]. تاريخ اليعقوبى. بيروت: دارصادر.